
Monika Milosavljević

Čačak i okolina u poznoj antici

Rad sadrži sintetisanu gradu o kasnoantičkim lokalitetima na prostoru Čačka i okoline, kao i kratak prikaz do sada nepublikovanih lokaliteta iz ovog perioda. Data je pregledna slika lokaliteta i njihovo tipološko, hronološko i geografsko razvrstavanje, kao i diskusija o njihovom odnosu i značaju.

Uvod

Pozna antika, odnosno vremensko razdoblje od kraja III do prvih decenija V veka, u Rimskoj imperiji je obeleženo učestalim građanskim ratovima, naletima varvara i teškim ekonomskim krizama. Provala Huna 375. godine označila je početak nemira na dunavskom limesu. Savezništva, ili sukobi sa varvarima, premestili su najznačajnije događaje rimske istorije iz prestonice u provincije. U tom smislu su dešavanja u balkanskim provincijama od posebnog značaja. Podela Rimskog carstva uticala je na dalji zaplet događaja u balkanskim provincijama. U istorijskim izvorima nije jasno naznačeno pitanje pripadnosti pojedinih oblasti centralnog Balkana jednoj, odnosno drugoj polovini Imperije, niti su na takvo pitanje odgovorila dosadašnja arheološka, istorijska i paleografska istraživanja. Područje današnjeg Čačka i okoline predstavlja moguću graničnu tačku između provincija Dalmacije i Mezije (Petrović 1993: 24). Treba naglasiti da granična linija na ovom sektoru ne vodi nekim prirodnim smerom – planinskim vencem, dolinom reke i slično, pa je njen pravac hipotetičan. On se određuje prema prisustvu dalmatinskih vojnih jedinica, te se uopšteno smatra da je oblast oko Čačka pripadala istočnom delu Dalmacije (Petrović 1993: 25).

Kasna antika je najraniji period za koji je pouzdano utvrđeno postojanje naseobina na području današnjeg grada Čačka. Kontinuitet života može se pratiti od tog vremena do današnjih dana, zbog čega su kulturni slojevi izuzetno poremećeni. To predstavlja veliku teškoću u interpretaciji situacija na arheološkim lokalitetima, pa je većina prepostavki vrlo nesigurna. U razjašnjavanju ovog problema od velike pomoći može biti i analiza područja koja danas gravitiraju Čačku.

---

*Monika Milosavljević
(1985), Čačak,
Gavrila Principa 12,
učenica 4. razreda
Čačanske gimnazije*

U svojim putovanjima kroz Srbiju tokom druge polovine XIX veka, Feliks Kanic je na ovom području zapazio veliki broj antičkih spomenika i lokaliteta. Silazeći sa Ovčara, pred sobom je video dolinu Zapadne Morave oko koje se presijavalo mnogo mramorova. U samom gradu, kao i obližnjim selima kroz koja je prolazio, registrovao je niz ostataka antičkih građevina, spomenika i pojedinačnih nalaza (Kanic 1985: 537). Najveći broj njegovih pretpostavki potvrđila su sistematska istraživanja i rekognosciranja. Međutim, većinu ranovizantijskih utvrđenja ovog kraja on je pogrešno opredelio kao antička.

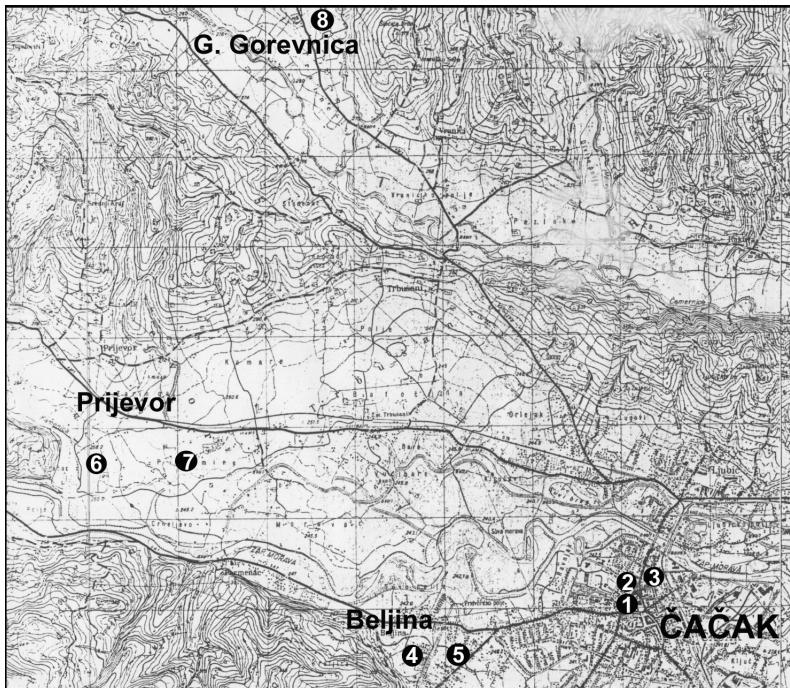
Otkriće termi u užoj gradskoj zoni 1971. godine (Prokić 1975: 167) iniciralo je intenzivnija proučavanja antičke prošlosti Čačka i okoline. Tako je samostalna istraživanja Narodnog muzeja u Čačku početkom osamdesetih godina zamenio projekat "Antički gradovi na teritoriji regiona Kraljevo" pod rukovodstvom Miloja Vasića. Sa Republičkim zavodom za zaštitu spomenika kulture iz Beograda vršena su arheološka istraživanja prostora oko crkve Svetog Vaznesenja pod rukovodstvom Milke Čanak-Medić (Dmitrović 2001: 263).

Nakon ovih istraživanja otkrivena su dva kasnoantička lokaliteta koja nisu sistematski istražena, a ni svi podaci o njima nisu publikovani. Postojeća dokumentacija o njima predstavlja osnovu za sistematizaciju kasnoantičkih lokaliteta Čačka i okoline, što je i bio cilj ovog rada. Sistematska analiza obuhvatila je one lokalitete koji se nalaze u užoj gradskoj zoni (terme, objekat u Mutapovoj ulici, objekat u porti crkve Svetog Vaznesenja) i one pronađene u okolnim selima (terme i nekropola u Beljini, Pitomine u Prijedoru, Čuljevina u Prijedoru, Dublje u Gornjoj Gorevnici, ostava novca u Goračićima). Obrađeni lokaliteti raspoređeni su u dve grupe – prvu, koja označava u potpunosti istražene i publikovane, i drugu, kojoj pripadaju delimično i relativno skoro istraženi arheološki lokaliteti. Ovome su pridodate i interpretacije pronađenih rimskih natpisa.

Svi prethodno navedeni lokaliteti, izuzev ostave u Goračićima, ubelženi su na topografskoj karti radi lakšeg sagledavanja njihovog geografskog odnosa (slika 1).

Materijal i metode

Za analizu su korišćeni izveštaji sa iskopavanja objekta u porti crkve Svetog Vaznesenja, termi u Čačku, termi u Beljini, lokaliteta Pitomine i Čuljevina u Prijedoru, lokaliteta Dublje u Gornjoj Gorevnici i ostave novca u Goračićima. Ovi izveštaji sadrže najvažnije karakteristike mogućih vila rustika, termi i nekropola (vremena gradnje i rušenja, načini na koji su građene i eventualne kasnije izmene), kao i moguće pretpostavke o njihovom značaju i nameni.

Slika 1.
Raspored
kasnoantičkih
lokaliteta na području
Čačka i okoline

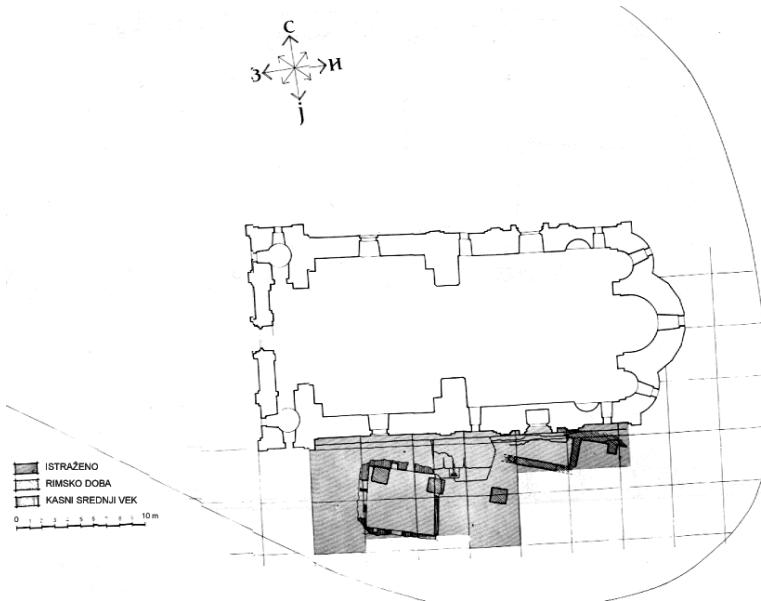
Figure 1.
The layout of sites
from the late antique
period in Čačak and
its surroundings

Pored pomenutih izveštaja, korišćena je originalna dokumentacija Narodnog muzeja u Čačku sa iskopavanja objekta u Mutapovoj ulici kojim su rukovodili arheolozi Dejan Bulić i Katarina Dmitrović, kao i dokumentacija sa iskopavanja antičke nekropole u Beljini kojima je rukovodio Dejan Radičević. Dokumentacija obuhvata dnevnike iskopavanja, foto-dnevnike, nivelijske dnevnike, skice arhitekture i nekropola.

Opis i analiza lokaliteta

Objekat u porti crkve Svetog Vaznesenja u Čačku

Arheološka iskopavanja porte crkve Svetog Vaznesenja u Čačku vršena su tokom 1986. i 1988. godine. Istražen je samo onaj deo crkvene porte na kome je trbalо da se grade novi crkveni objekti. Stoga su rezultati ovih iskopavanja, srazmerno istraženom prostoru, vrlo skromni. Najstariji period na ovom lokalitetu dokumentovan je antičkim kulturnim slojem na relativnoj dubini od oko dva metra. Unutar sloja konstatovane su dve hronološki odvojene faze. Prva od njih pripada početku, a druga kraju IV veka. To pokazuju karakterističan keramički materijal i odgovarajući nalazi novca (Vukadin 1993: 99). Od svih ostataka zidova koji se okvirno mogu hronološki vezati za IV vek, posebno treba obratiti pažnju na one koji se nalaze ukraj južnog zida crkve (Vukadin 1993: 99). Međutim veći deo ob-

Slika 2.
Osnova crkve sa obeleženim istraženim površinama i ostacima zidova

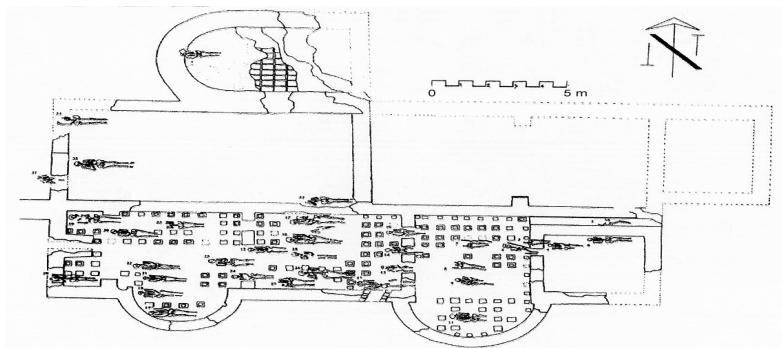
Figure 2.
The base of the church; the explored areas and the remains of the walls are marked

jekta (slika 2), o čijim je ostacima reč, nalazi se ispod crkve tako da su mu samo delimično otkriveni južni zid u dužini od oko pet metara i sa njegove spoljašnje strane stope stubova (Čanak-Medić 1993: 84). Oblik i veličina građevine u celini, za sada, se ne mogu odrediti, a time ni njena funkcija, pa je nejasno i da li je u pitanju objekat svetovnog ili duhovnog karaktera (Vukadin 1993: 100). Milka Čanak-Medić (1993: 84) smatra da odnos zida i stubova ove građevine nagoveštava mogućnost da je tu postojala bazilika. U literaturi se sreću i stavovi da bi ovaj objekat mogao predstavljati deo većeg kasnoantičkog kompleksa (Vukadin 1993: 100).

Terme u Čačku

Rimske terme u Čačku otkrivene su prilikom iskopavanja temelja stambeno-poslovnog centra u samom gradskom jezgru, između hotela Beograd, platoa Doma kulture i ulice Gospodar Jovanove (slika 3). Istom prilikom veći deo kompleksa uništen je građevinskim radovima, nakon čega su, tokom 1970. godine, usledila zaštitna arheološka iskopavanja na delu lokaliteta koji nije bio u potpunosti devastiran. U periodu između 1971. i 1972. godine izvedeni su opsežni konzervatorski radovi, dok je 1975. uređen prilaz ovom spomeniku i njegova prezentacija. Rezultati istraživanja nisu u potpunosti publikovani, ali studija Radoslava Prokića o konzervaciji termi (Prokić 1975), kao i mnogobrojni radovi o kasnoantičkoj prošlosti Čačka i okoline, pružaju informacije o njihovoj izgradnji i trajanju, ali i neposredne podatke o stanovništvu koje ih je koristilo.

Izvesna oštećenja na samom lokalitetu uslovili su ukopi objekata koji svedoče o postojanju urbanog gradskog jezgra u poslednjih nekoliko

Slika 3.
Osnova Termi u
Čačku

Figure 3.
The base of the
Roman baths in
Čačak

stoleća, kao i grobova srednjovekovne nekropole koji dosežu do donjih podova termi. Otkrivena građevina je pravougaonog oblika i sastojala se od dva uzdužno postavljena niza od ukupno šest prostorija (slika 3). Na južnoj strani objekta postoje manje i veće apsidalno izbočenje, dok se na severnoj strani nalazi polukružna prostorija. Na osnovu dva nivoa podova koji se jasno uočavaju, došlo se do zaključka da su terme prošle kroz dve faze (Prokić 1975: 167). Između prve i druge faze, postojao je period kada su one bile van funkcije. Rušenje prve građevine nikako se nije moglo dogoditi kao postepen proces. U međusloju nije pronađen sloj humusa, niti organske materije koja bi u dužem periodu morala ostaviti tragove, te je vremensko rastojanje od njihovog rušenja do ponovne izgradnje bilo malo (Prokić 1975: 173). Podovi prve faze, za razliku od onih koji pripadaju drugoj, u potpunosti su očuvani, a većina stubova hipokausta iz kasnijeg perioda termi je očuvana, dok se oni iz ranijeg retko javljaju. Terme su opsluživala tri ložišta (*praefurnium*). Zidovi širine od 0.55 do 0.75 m na određenim delovima su malterisani ili fugovani. Jasno je uočljivo odsustvo ostataka dekoracije i finije obrade, što ukazuje na isključivo funkcionalnu ulogu termi, bez težnje da ostave bilo kakav estetski utisak. Objekat je tokom obe faze, generalno gledajući, ostao isti, mada su neke manje promene uočljive u nivoima podova. Na ovom mestu, treba naglasiti i da je druga faza izgradnje predstavljala neveštu i hitnu obnovu meštana-graditelja, materijalom koji je pronađen na licu mesta (Prokić 1975: 175).

Terme su izgrađene krajem III i početkom IV veka i prvi put su rušene 378. godine, što odgovara velikom prodoru varvarskih plemena preko limesa i njihovom pustošenju po Balkanu. Terme su obnovljene početkom osamdesetih godina IV veka, a u upotrebi su bile do prvih decenija V veka (Radičević 2001: 24). Treba takođe razmotriti i mogućnost njihove pripadnosti većoj stambenoj aglomeraciji, verovatno vikusu, koji je tokom IV veka zauzimalo značajan deo gradskog jezgra. Utvrđen sistem kupanja i razmeštaj arhitektonskih elemenata ukazuju na rimsku matricu prilagođenu potrebama naručioca i klimatskim faktorima, što pruža mogućnost poređenja ovih termi sa lokalitetima ovog tipa. U tom smislu, Prokić pominje terme u Stobima (Prokić 1975: 178).

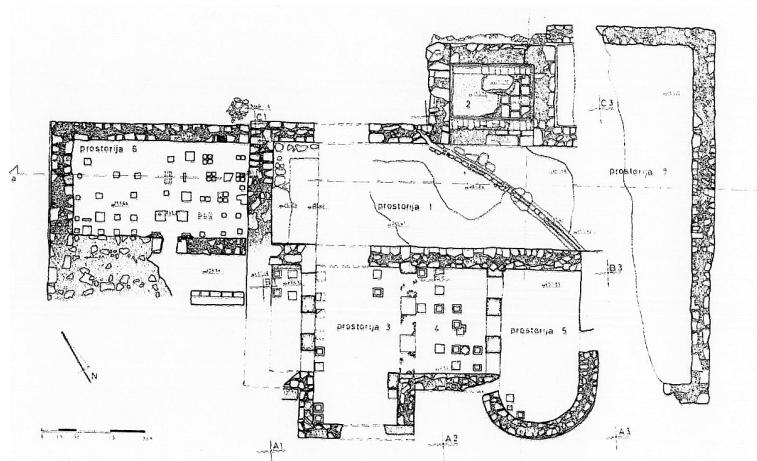
Terme u Beljini, lokalitet Jankovina

Na lokalitetu Jankovina u Beljini, predgrađu Čačka (slika 4), otkrivenе su terme 1980. godine prilikom kopanja kanalizacije. Terme su sistematski istražene tokom 1981. i 1982. godine, a naknadnim rekognosciranjem terena utvrđeno je da su one bile samo deo stambenog kompleksa površine oko 0.7 ha. Miloje Vasić smatra da se radi o osrednjem poljoprivrednom rimske gospodarstvu (*villa rustica*), na šta ukazuje veličina celine, kao i blizina Zapadne Morave i plodnost zemljišta, dok dimenzije termi ukazuju na njihovu privatnu funkciju (Vasić 1983: 6). Zahvaljujući analizi arhitekture, kao i stratigrafskim istaživanjima, na lokalitetu je na usko ograničenoj površini, u obliku ukopa ili jame nepoznate namene, konstatovan sloj stariji od onog u kome su terme građene. Na osnovu pronađenih fragmenata keramike, ukop je datovan u period od sredine II do sredine III veka (Vasić 1993: 10). Sloj međufaze, koji je formiran iznad pomenutog, čini zapečena zemlja, zatim veća koncentracija gareži i materijal s kraja III i početka IV veka, a što bi sve moglo ukazivati na manju gradevinu od lakog materijala nastrandalu u požaru (Vasić 1993: 10).

Same terme jasno se mogu pratiti kroz dve faze. Građevina prve faze (slika 4) približno je kvadratnog oblika, dimenzija 11 m u pravcu sever-jug i 9 m u pravcu istok-zapad, a sadržala je pet prostorija i još dve za loženje (Vasić 1983: 7). Izvan termi konstatovan je ruševinski sloj prve faze, dok najveći broj artefakata ukazuje na rani i puni IV vek (Cvjetićanin 1988: 116). U drugoj fazi terme zadržavaju postojeći oblik sa izvesnim izmenama. Naime, na zapadnoj i istočnoj strani dozidane su još dve prostorije, a na zidovima istočne prostorije u gornjim zonama uočeni su krečni malter i freske sa jednostavnim biljnim i geometrijskim ornamentima (Vasić 1983: 9). Keramika otkrivena u sloju rušenja II faze, vezuje se za kraj III, kraj IV i početak V veka. U svakom slučaju, početak druge faze termi moguće je vezati za vreme posle 380. godine, a kraj za prve decenije V veka. Više autora prepostavlja da nije nemoguće da su nemiri krajem IV veka (npr. Alarihov pohod preko Balkanskog poluostrva) imali izvesnog uticaja na rušenje prve faze, mada nema konkretnih podataka da su određeni istorijski događaji uslovili ovo rušenje (Vasić 1983: 16). Rušenje druge faze vrlo uslovno se može vezati za Atilin pohod 441 – 443. godine, a činjenično stanje ukazuje da gospodarstvo nije obnavljano posle sredine V veka (Vasić 1983: 16). Faktura i obilici keramike između prve i druge faze ne pokazuju bitan prekid, što navodi na zaključak da je isto stanovništvo nastavilo da živi na imanju i tokom druge faze postojanja termi.

Lokalitet Pitomine, Prijevor

Kompleks otkriven na lokalitetu Pitomine u selu Prijevor, nalazi se na levoj obali Zapadne Morave, na platou iznad reke, skoro preko puta

Slika 4.
Osnova termi na
lokalitetu Jankovina

Figure 4.
The base of the
Roman baths in
Jankovina

termi u Beljini. Iskopavanje ovog lokaliteta u potpunosti je pokazalo da se radi o poljoprivrednom imanju (*villa rustica*), pošto su istraženi stambena zgrada, žitnica odnosno *horreum* (slika 4) i mala ekonomski zgrada (Vasić 1993: 10). Stambena zgrada orijentisana je u pravcu istok–zapad, pravougaonog je oblika i sastoji se od pet prostorija. Istočni deo objekta čine tri prostorije, od kojih je srednja imala apsidu. U zapadnom delu kuće nalazila se veća prostorija u koju se, kao i u ostale tri, ulazilo iz jedne uže koja je najverovatnije bila hodnik. Temelj su činili krupni obluci vezani blatom i na njemu su pronađeni ostaci kućnog lepa sa otiscima oblica, dok su podovi bili omalterisani. U neposrednoj blizini kuće, sa zapadne strane, otkriveni su temelji jedne potpuno zasebne građevine, čiji je pod bio kaldrmisan, a iznad tog sloja nađena je velika količina tegula i imbeksa. Jugoistočno od stambene zgrade, iskopani su ostaci žitnice čijoj izgradnji je bila posvećena izuzetna pažnja (Vasić 1993: 11). Velika dubina temelja od oblutaka ulivenih u jak krečni malter ukazuje da je verovatno reč o dvospratnom objektu. Pod žitnice izrađen je od krečnog maltera pomešanog sa tucanom opekom, a sama građevina se satojala od dve prostorije: veće, površine oko 40 m^2 i manje, koja je zauzimala oko 22 m^2 . Širina zidova je 0.90 m, dok se ulaz nalazi na severozapadu. Sa spoljne strane uočavaju se pilastri, a oko građevine se nalazila staza od oblutaka i sitnog šljunka prekrivena malterom. U okviru kompleksa, otkriveni su fragmenti staklenog peharu i malobrojni nalazi keramike koji govore o kontinuitetu života od druge polovine IV do početka V veka.

Lokalitet Čuljevina, Prijevor

Lokalitet Čuljevina u selu Prijevor, nalazi se u blizini potesa Pitomine. Položaj objekata o kojima je reč vezuje se za uzdignutu platformu uz rečno korito Kamenice, koja se nedaleko odatle uliva u Zapadnu Moravu.

Slika 5.
Osnova horeuma u
Prijevoru

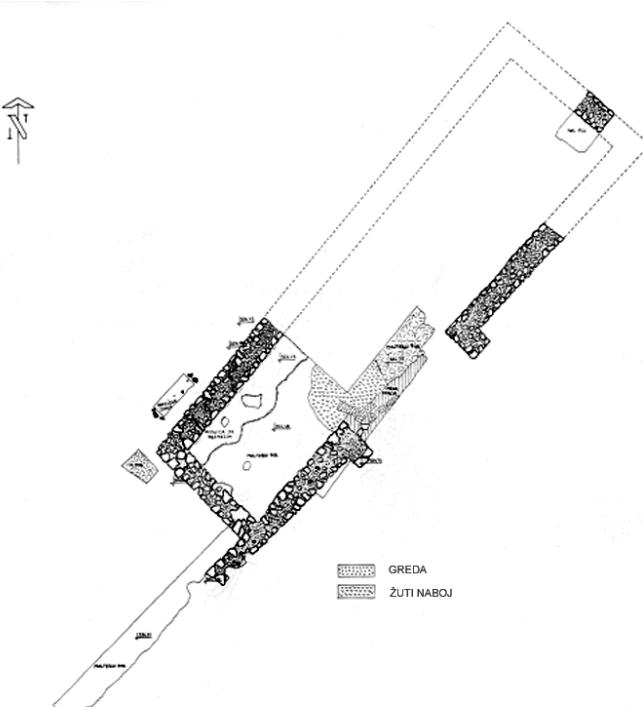

Figure 5.
The base of
“horeum” in Prijevor

Godine 1977. otkriven je zidani objekat koji se sastoji od tri prostorije orijentisane u pravcu jugozapad-severoistok (Zotović 1999: 25). Temeljni zidovi građeni su od lomljenog kamena, rečnih oblutaka i sitnijih komada opeke zalivenih u krečnom malteru. U građevinskom šту, u samom objektu, nađeno je nekoliko fragmenata keramike koja se u najvećem procentu datuje u kraj III i početak IV veka (Zotović 1999: 27).

U poslednjoj, najvećoj prostoriji građevine, pronađena su dva, u većoj meri oštećena dislocirana skeleta. Radi se o odraslim individuama, neutvrđenih polova. Na osnovu ostataka građevinske konstrukcije, može se zaključiti da su pokojnici sahranjeni u okviru porodične grobnice. Svod je korišćen kao konstruktivni element grobne konstrukcije pravougaonog oblika, dimenzija $1.97 \times 1.15 \times 0.6$ m, dok je pod rađen od čvrstog crvenkastog maltera, a sama grobница je zidana od lomljenog kamena i oblutaka, sa operekom koja je mestimično ubacivana. Na mestu ove antičke nekropole postoje i ukopi pet srednjovekovnih grobova. Takođe, ovde je pre bilo kakvih sistematskih istraživanja pronađena figura lava predstavljenog sa zmijom ispod šape, izrađenog od kamena. Sve pomenute činjenice idu u prilog konstataciji da je objekat u kome su pronađeni grobovi bio sakralnog karaktera (Zotović 1999: 26).

Od značajnih metalnih nalaza treba pomenuti i gvozdeni nož, fragmentovani gvozdeni klin, jako korodiranu srebrnu predicu sa iglom, kao i

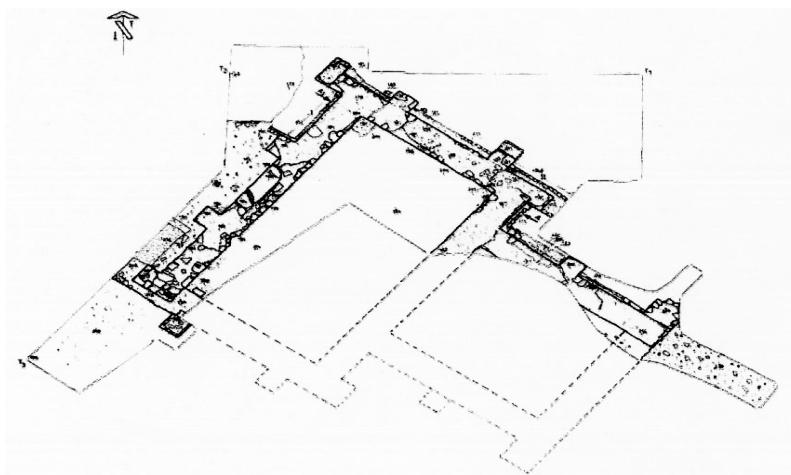
pet srebrnih igala (Zotović 1999: 29). Pored ovih, u porodičnoj grobnici konstatovani su i predmeti od stakla u fragmentovanom stanju, zatim predmeti od kosti i fragmenti keramike rađene na vitlu (Zotović 1999: 27). Predmeti od srebra precizno datuju ovu grobnu memoriju u kraj IV veka. Analogije tipu predice koja je pronađena na ovom lokalitetu nalazimo na širokom prostoru, npr. u primerku iz nekropole na Zgornjem Bregu iz druge polovine IV veka, u materijalu iz Duklje ili u jednom primerku iz Beograda, doduše deformisanom i bez trna (Zotović 1999: 28). Pet srebrnih igala pripada grupi tzv. sondi. Koristile su se kao medicinski instrument za hiruške preglede tkiva, ali su upotrebljavane i u kozmetici i farmaciji. Primerci sa Singidunuma analogni su pronađenim iglama na ovom lokalitetu. Ovakvi nalazi istovremeno upućuju na činjenicu da su pokojnici pripadali dobrostojećem društvenom sloju (Zotović 1999: 29). Za ovakve grobnice karakteristično je da su podizane uz vile rustike, što navodi na zaključak o povezanosti lokaliteta Čuljevina i Pitomine.

Lokalitet Dublje, Gornja Gorevnica

Lokalitet Dublje u selu Gornja Gorevnica nalazi se na levoj obali reke Gorevnice, oko 10 km severno od Čačka. Probnim sondama obuhvaćen je veći arhitektonski kompleks, pa je sistematski istražena trećina jednog objekta (slika 6) veličine 15×3 m (Vasić 1993: 11). Pod je bio izrađen od krečnog maltera, a kod samog ulaza, na južnoj strani zgrade, podnica je bila ispunjena nabojem žute gline. Zidovi su od lomljenog i tesanog kamena, kao i rečnih oblutaka, a njihova očuvana visina je oko 0.7 m. Takođe su pronađeni i ugljenisani delovi drvne krovne konstrukcije, što ukazuje da je građevina stradala u jakom požaru. Raspored crepova govori o jednovodnoj konstrukciji krova, a na osnovu pronađenih artefakata izgradnja objekta se može datovati u prvu polovinu, a njen kraj u drugu polovinu IV veka. Namena zgrade je nejasna, mada postoji prepostavka da je ona mogla služiti za smeštaj sena). Iskaz vlasnika imanja o postojanju šireg kompleksa arhitektonskih celina, potvrđen je i merenjem električne otpornosti tla. Miloje Vasić navodi da se čitav kompleks sastojao od najmanje tri zgrade, jedne stambene i dve ekonomске, koje su bile postavljene oko centralnog dvorišta. U tom slučaju imanje bi bilo veličine od oko 100×80 m (Vasić 1993: 12).

Ostava rimskog novca, Goračići

Ostava rimskog novca pronađena je u zaseoku Rasovac, u selu Goračići 1956. godine (Bojović 2000: 45) i otkrivena je nedaleko od ranovizantijskog utvrđenja Gradina na planini Jelici. Na imanju Petra Glavonjića pronađena je zemljana posuda u kojoj se nalazilo više od 135

Slika 6.
Osnova zgrade u
Gornjoj Gorevnici

Figure 6.
The base of the
building in Gornja
Gorevnica

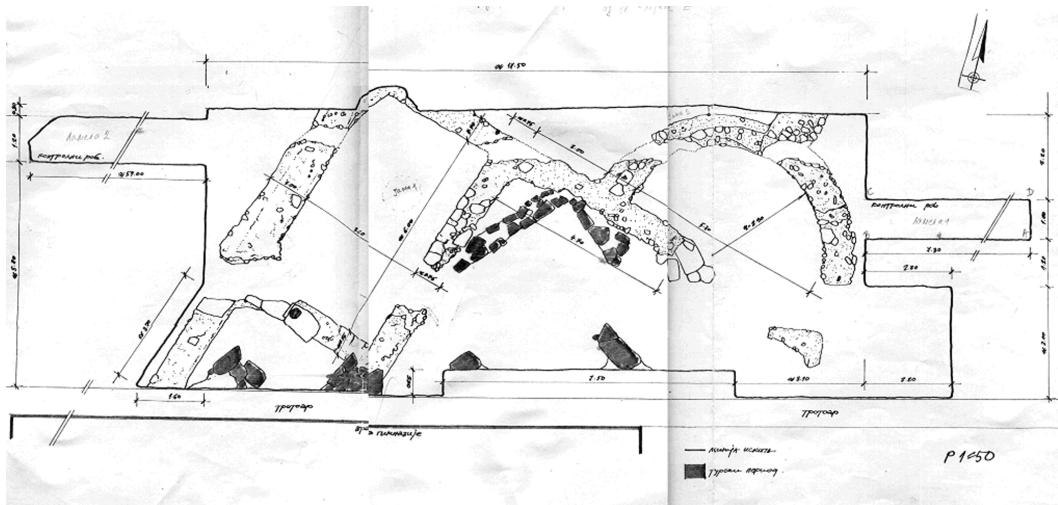
komada rimskog novca. Od toga je numizmatičkoj zbirci Narodnog muzeja u Čačku, krajem 1956. godine i pocetkom 1957. godine, pripalo 109 denara i antonijana. Novac je u najvećoj meri dobro očuvan. Zastupljeni su sledeći vladari: Faustina (1), Komod (1), Septimije Sever (9), Julija Domna (4), Karakala (10), Geta (8), Elagabal (8), Aleksandar Sever (9), Gordijan III (11), Filip I (7), Trajan Decije (1), Hernija Etruscila (1), Trebonijan Gal (3), Valerijan I (18), Galijen (11), Salonina (6) i Salonin (1). Novac je kovan u Rimu (82), Antiohiji (16), Miljanu (8), Viminaciju (1), Laodikeji (1) i Emesi (1). Vreme zakopavanja novca vezuje se za Galerijanovu samostalnu vladavinu. Najraniji primerak njegovog novca iskovan je 265. godine. Nedostaje šesta emisija, što upućuje na 266/67. godinu kao najverovatniji vremenski okvir zakopavanja ostave. Prvi istraživači starina, kao što su Janko Šafarik, Sima Trojanović i Feliks Kanic, dovodili su u vezu ovu ostavu sa Gradinom na Jelici zbog pojedinačnih nalaza rimskog novca i natpisa na spomenicima. Savremena arheološka istraživanja nisu ukazala na postojanje antičkog sloja na ovom lokalitetu, zbog čega takva hipoteza ostaje pod znakom pitanja (Bojović 2000: 45).

Novoistraženi antički lokaliteti

Radi potpunijeg sagledavanja slike antičke prošlosti ovog kraja, bilo je neophodno uključiti i malobrojne, ali svakako značajne podatke o novoistraženim lokalitetima na području Čačka i okoline, odnosno podatke o objektu u Mutapovoj ulici i nekropoli u Beljini.

Objekat u Mutapovoj ulici, Čačak

Prilikom kopanja vodovoda u Mutapovoj ulici tokom septembra i oktobra 2002. godine, u užem gradskom jezgru otkriven je antički lokalitet,

odnosno uočen je deo objekta (slika 7) u temeljnim zonama sa manjim ostacima zidova. Otkriveni deo bio je dimenzija 15×10.5 m, a građevina ima jedan apsidalni završetak na severnoj strani, poluprečnika 3 m. Kulturni slojevi su u potpunosti poremećeni, ali je moguće uočiti dve faze u kojima je građevina korišćena. Na osnovu nalaza novca stariju fazu moguće je datovati u IV vek. Funkcija objekta u ovom periodu je nejasna, ali se pretpostavlja da je svetovnog karaktera. Građevinski materijal zatečen na objektu sekundarno je upotrebljavan tokom XVI i XVII veka. Ostaci objekta iz turskog perioda, nastalog na osnovama antičkog, hronološki su opredeljeni na osnovu ostave ugarskog novca.

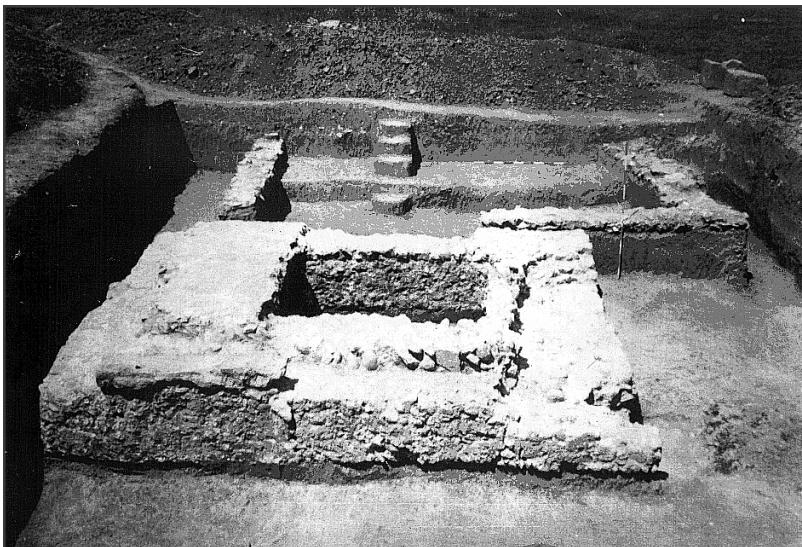
Značaj ovog lokaliteta postaje uočljiviji ukoliko se u obzir uzme da je u Čačanskoj gimnaziji postojala zbirka arheološkog materijala (Vasić 1983: 17) koji je pronađen prilikom njene izgradnje. Zbirka je nestala nedugo posle završetka II Svetskog rata. Potrebno je naglasiti da Mutapova ulica prati liniju zgrade gimnazije i njenog dvorišta, kao i da bi se ostatak antičke građevine verovatno nalazio pod njenim temeljima.

Nekropola u Beljini

Lokalitet o kojem je reč nalazi se u porti crkve Uspenje Presvete Bogorodice u predgrađu Beljina, a koja je još u fazi izgradnje. Otkriven je slučajno prilikom kopanja krećane u prostoru današnje porte. Lokalitet se nalazi nedaleko od reke Lupnjače, u blizini termi u Beljini. Počevši od 2001. godine, iskopavanja su dosada vršena u tri kampanje. Pošto se radi o sistematskim arheološkim istraživanjima, publikovanje njihovih rezultata tek treba očekivati. Prvo su pronađeni ostaci zidanog objekta približno kvadratnog oblika (slika 8), dimenzija 5.5×5 m. U neposednoj blizini, otkriveni su izuzetni primerci kamene plastike, koji su se očigledno nalazili na građevini. Odmah do ovog objekta nalazi se još jedan pravougaonog

Slika 7.
Osnova građevine u
Mutapovoј ulici

Figure 7.
The base of the
building in Mutapova
street

Slika 8.
Obekat I i II na
nekropoli u Beljini

Figure 8.
Objects I and II on the
necropolis in Beljina

oblika očuvan samo u temeljima (slika 8), ali nešto veći od prethodnog. Zidovi su mu izrazito tanji, uglavnom građeni tehnikom suhozida, dok se u pojedinim zonama retko uočava malter. U okviru ovih objekata, ali i oko njih, do sada je otkriveno ukupno 29 antičkih grobova. Na osnovu njihovog rasporeda smatra se da je manja i bolje očuvana građevina bila sakralnog karaktera, te da najverovatnije predstavlja grobnu memoriju. Teško je komentarisati funkciju drugog objekta, ali svakako je i ona morala imati veze sa nekropolom. Što se tiče načina sahranjivanja, uočava se biritualni princip, pa je otkriveno 23 spaljena i 6 skeletno sahranjenih pokojnika. Urne u kojima su pronađeni spaljeni pokojnici uglavnom su dobro očuvane, dok se uočava i izvestan broj jama u koje su polagani spaljeni ostaci pokojnika. Nije utvrđeno šta je u osnovi ovakve diferencijacije grobnih oblika sa spaljenim pokojnicima. Aleksandar Jovanović (1984: 51), u tom smislu, daje pretpostavku o mogućoj povezanosti pola pokojnika i oblika groba. U grobovima su vrlo česti prilozi u obliku nakita (bronzanog i srebrnog), kao i gvozdenog oruđa (noževi i turpije), što pored fragmenata keramičkih posuda predstavlja najčešće nalaze na lokalitetu.

Tokom kampanje 2003. godine istraženo je osam grobova. Od toga je kod njih sedam uočena kremacija, dok je samo u jednom otkriven inhumiran pokojnik. Taj grob je obeležen brojem 24. Značajno je dati njegovu moguću interpretaciju jer je, što je uočeno na osnovu grobnog priloga, jedan od siromašnijih, a predstavlja i grob za koga se vezuje ređe korišćen tretman pokojnika.

Grob 24 (slika 9): Raka groba je veličine 1.87×0.65 m postavljena na relativnoj dubini 1.20 m. Predstavljen je dobro očuvanim skeletom odrasle osobe, orijentacije sever-jug sa blagim odstupanjem u pravcu zapada. Postavljen je na leđa, u ispruženom položaju. Ruke su ispružene pored tela.

Na domalom prstu leve ruke je bio bronzani prsten sa jednostavnom karikom kružnog preseka koja prelazi u puno livenu kvadratnu glavu sa strane ukrašenu sa po dva horizontalna ureza. Još uvek nije urađena antropološka analiza, te se za sada ne može govoriti o starosti i polu pokojnika.

Pri interpretaciji porekla inhumacije na prostoru Balkana u periodu antike, može se pretpostaviti da ono ima veze ili sa starijim tradicijama ili uticajima doseljeničkog stanovništva. Autohtona dimenzija ove pojave može se očekivati samo u oblastima u kojima je u predrimskoj epohi ovaj vid sahranjivanja dominirao (Jovanović 1984: 144), što nije slučaj sa prostorom o kome je reč. Lokacije i teritorija rasprostranjenosti grobova ove vrste, vreme njihovog najintenzivnijeg korišćenja koje je saglasno sa pojmom orijentalnih kultova, pojačanim naseljavanjem doseljenika sa istoka u balkanske provincije i karaker grobnog inventara upućuju da je ovaj grobni oblik vezan za doseljenike sa Orijenta (Jovanović 1984: 145).

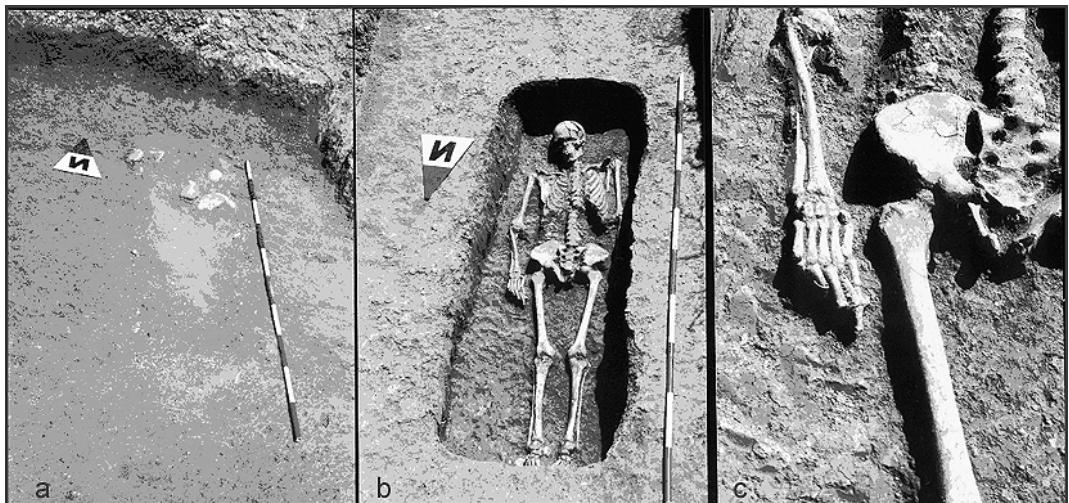
Na osnovu izloženog, izvesne analogije mogu se potražiti među kasnoantičkim grobovima u donjoj Panoniji. Aleksandar Jovanović navodi da su grobovi ovog tipa bez posebne grobne arhitekture, tj. da su pokojnici u ispruženom položaju, sa rukama uz telo, polagani u jednostavne grobne jame direktno ili, ređe, u drvenim sanducima (Jovanović 1984: 53). Orientacija grobova nije jedinstvena, što iziskuje pretpostavku da je orijentir mogao biti hram, kulina i sl. Grobni prilozi su malobrojni i siromašni, što se može povezati sa analiziranim grobom. Smatra se da se reducirano i siromaštvo grobnih priloga pre može vezati za pretpostavku da je u pitanju stanovništvo nižeg socijalno-ekonomskog položaja, nego da je to posledica neke religiozne ideje (Jovanović 1984: 53).

Paralelno sa ovom antičkom nekropolom, na lokalitetu su registrovani i praistorijski keramički nalazi, ali dalje određenje u tom smislu nije moguće jer sav materijal nije u potpunosti obrađen. Veliki broj fragmenata antičke keramike generalno može biti opredeljen u kraj III i početak IV veka. U najvećem procentu, ova grnčarija je delo lokalnih radionica.

Vreme kojem pripada ova kasnoantička nekropola odgovara periodu za koji se vezuju Beljinske terme. Njihova geografska povezanost ukazuje na pripadnost istom kompleksu, a mještani Beljine često nailaze na ostatke antičkih građevina i arheološkog materijala. Sve to ide u prilog pretpostavci da su terme pripadale jednoj većoj aglomeraciji, čiji su se stanovnici sahranjivali na ovoj nekropoli.

Diskusija

U zbirci čačanskog Narodnog Muzeja nalazi se fragmentovan žrtvenik posvećen Serapisu i Izidi. Iskopan je u Rajićevoj ulici u užoj gradskoj zoni. Prevod natpisa na ovom spomeniku glasio bi: "Serapisu i Izidi, Gnej Pompej Politijan, tribun 2. kohorte" (Petrović 1993: 19). Radi se naime o

dalmatskoj drugoj kohorti čiji je boravak na prostoru Čačka i okoline posvedočen i drugim spomenicima, o čemu će tek biti reči. Spomenik je oštećen u delu koji bi mogao pružiti druga važna obaveštenja (puni naziv vojne jedinice, podatke za datovanje i sl.) ali ovaj natpis svakako pokreće pitanja koja se tiču političke, vojne i ekonomске istorije ove oblasti u antičko doba.

Žrtvenik je, kako je već naglašeno, posvećen Serapisu i Izidi. Za razliku od nekih drugih orijentalnih božanstava koja su široko rasprostranjena na Balkanu (Mitra, Jupiter Dolichenus i druga), spomenici o kojima je reč posvedočeni su vrlo retko i izgleda da nisu stekli veću popularnost na ovim prostorima (Petrović 1993: 20). Uopšteno govoreći, smatra se da su kultovi ove vrste dospeli na ovaj prostor sa rimskim trupama početkom I veka naše ere, a da se postepeno gase naročito tokom III veka, uporedo sa intenzivnom romanizacijom centralnog Balkana. Stoga je moguće kao, arheološkim materijalom nepotvrđenu, hipotezu razmatrati pitanje koje se tiče naseljenosti današnjeg Čačka i pre IV veka.

U temeljima crkve Svetog Vaznesenja u Čačku otkriven je juna 1992. godine žrtvenik od kvalitetnog peščara sive boje na kojem se pominje verovatno ista ličnost kao i na prethodno navedenom spomeniku. Paleografska sličnost oba natpisa neizostavno potvrđuje ovu prepostavku. Naime, prevod neoštećenog dela glasi: "Vojničkom Marsu, Gnej Pompej". Govoreći o religiji rimske vojske u logorskim svetilištima treba naglasiti da u prva dva stoljeća Mars nije potvrđen. Početkom III veka, kada važnost Jupitera kao zaštitnika rimskog naroda ponovo jača, Mars se pojavljuje samo kao jedan od bogova u redu *dui militares*. U svojstvu vrhovnog vojničkog boga on je posvećen tek sredinom III veka (Petrović 1993: 21).

Na jednom od rimskih natpisa nailazi se i na pomen rimskog konzularnog beneficijara legije XI Klaudije, dok je mesto nalaza ostalo nepo-

Slika 9.
Grob br. 24
a) Osnova ukopa rake
b) Grob br. 24
c) Detalj leve šake sa prstenom

Figure 9.
Grave No. 24
a) The base of the grave
b) Grave No. 24
c) A detail of the left hand with a ring

znato (Vasić 1986: 26). Pretpostavlja se da je on ipak morao biti ili iz Čačka, ili njegove okoline. Miloje Vasić, u članku o novim rimskim natpisima, govori o ulozi i vremenu boravka beneficijarijske stanice u Čačku, tj. njegovoj okolini (Vasić 1986: 27). Takođe, Vasić naglašava da je područje o kome je reč pripadalo istočnom delu provincije Dalmacije na osnovu pominjanja vojne jedinice *Delmatorum* na epigrafskim spomenicima, što ne mora biti pouzdan pokazatelj (Zotović 2000: 42). Vasić dalje navodi da su u periodu o kome se govori u natpisu sve legije napustile provinciju Dalmaciju. Posada beneficijarijskih stanica dovedena je na njihovo mesto iz podunavskih provincija. Oni su bili neka vrsta policijskih oficira koji su bili zaduženi za prikupljanje i čuvanje poreza u naturi, obezbeđenje sigurnosti saobraćaja i transporta metala. Učestalost pomena beneficijarijskih stanica na širem prostoru okoline Čačka mogla bi, kao što Vasić dalje navodi, ukazivati na sigurne i dobro održavane puteve. On smatra da su današnje putne mreže ovog prostora nastale prema onim iz antičkog perioda, te bi stoga ovaj prostor bio dobro povezan sa drugim rimskim trasama i bio jedan od saobraćajnih čvorista. Vasić pretpostavlja da su putni pravci bili sledeći: jedan ka severu, koji je povezivao rudnike Kosmaja i Rudnika sa dolinom Ibra; drugi, preko Jelice ka današnjoj Ivanjici i Novom Pazaru; kao i put koji je verovatno vodio od Visibabe (*municipium Malvesatium*) prema Čačku i desnom obalom Zapadne Morave prema Kraljevu (Vasić 1986: 27). Na osnovu konstatovanih ostataka puteva u selima Gornja Kravarica – lokalitet Rimski bunar, i Goričanima – lokalitet Crkvine, postoje i druge pretpostavke (Zotović 2000: 41).

Radmila Zotović (2000: 41) smatra da je područje današnjeg Čačka bilo povezano putnim pravcем sa požeškom kotlinom sa jedne strane, a sa druge sa naseljima *Horea Margi* i *Naissus*. Pretpostavlja se da je trasa ovog puta išla iznad Jezdine, gde je prema Kanicu postojao rimski kastel, pa preko Negrlišta do Tučkova, odakle je ulazila u požešku kotlinu i bila dalje povezana sa područjem današnjeg Užica. U svakom slučaju, ostatke beneficijarijske stanice ne treba tražiti u samom gradskom jezgru, jer tu nisu konstatovani slojevi pre kraja III i početka IV veka. Više autora, na osnovu već pomenutih Kanicovih pretpostavki o zidinima u koritu Jezdinske reke, slaže se da bi upravo u Jezdini trebalo tražiti ostatke stanice ove vrste (Vasić 1983: 17). Kanicovom zapažanju ide u prilog činjenica da su, prilikom kopanja temelja za fabriku Sloboda u istom selu, konstatovani tragovi antičkog naselja (Vasić 1986: 28).

U okviru gradnje nove svešteničke zgrade u porti crkve Bogorodice Gradačke u Čačku 1986. godine, vršena su zaštitna arheološka istraživanja i tada su otkriveni zidovi objekta iz IV veka, u koji su bile uzidane dve cele are, jedna fragmentovana, kao i fragment nadgrobne stele (Vasić 1986: 23). Prva ara podignuta je Jupiteru, za dobro imperatora Emilijana

Slika 10.
Ara posvećena
Jupiteru

Figure 10.
Ara dedicated to
Jupiter

i celog carskog doma, a spominje se i kohorta koja je nosila počasni epitet *Aemiliana* (slika 10). Većina izvora se slaže da je Emilijanova vladavina trajala tri meseca, i to počevši od kraja juna pa do septembra 253. godine (Vasić 1986: 25). Natpis druge otkrivene are donosi ime još jednog tribuna i kod pomena kohorte počasni epitet *Aurelia*. Datum spomenika nije moguće jasno odrediti, ali se on može okvirno vezati za 170. godinu (Vasić 1986: 26). Fragmentovana ara, koja je kao i prethodne dve pronađena u temeljima zidova, najviše je oštećena, pa je zbog toga sasvim nepoznato da li je ovaj votivni natpis podigao neki oficir kohorte ili beneficijarij.

Mada raspoložemo sa dve fiksne godine u kojima možemo tvrditi da je na teritoriji današnjeg Čačka i okoline postojala kohorta, za sada je nejasno da li je ona bila stalnog ili privremenog karaktera. Takođe je nepoznato u kom periodu je na ovom prostoru bila smeštena kohorta, a kada beneficijarijska stanica, te kakvi su bili njihovi međusobni odnosi i funkcije. Pouzdano se jedino može tvrditi, da su prvi tragovi romanizacije na ovom području vezani za određena vojna delovanja nepoznate namene i cilja (Zotović 2000: 42).

Zaključak

Po pitanju kasnoantičke prošlosti Čačka i okoline, može se zaključiti nekoliko, više opštih činjenica, nego konkretnih podataka. Pouzdano možemo tvrditi da su prvi tragovi romanizacije uočljivi u drugoj polovini II veka i vezani su za određena vojna delovanja. Nalazi keramike sa analizi-

ranih lokaliteta upućuju uglavnom na III vek, a naročito na kraj III i početak IV veka, kao period najintenzivnije proizvodnje, odnosno korišćenja proizvoda ove vrste. Način njihove izrade, ali i građenja objekata, pokazuju provincijski manir lokalnih majstora. Porast u naseljenosti na ovom prostoru moguće je jedino vezati za vojno-milicijske intervencije u smislu izgradnje beneficijarijske stanice, eventualnog kastruma i termi koje su možda bile građene za njegove potrebe. Ostava novca II-III veka nije od naročite pomoći u analizi naslovljenog problema, jer se ne mora uzeti u obzir opšte prihvaćeno mišljenje da one sugerisu na nemirna vremena na izvesnoj teritoriji, odnosno neke prodore varvara i sukobe većih razmara. Veliki broj vila rustika koje se pojavljuju u periodu kasne antike predstavljaju opštu karakteristiku u društveno-ekonomskoj organizaciji u ovom periodu. Međutim, jasno je da vile rustike nisu postojale kao zasebne celine već su gotovo po pravilu bile smeštane u blizini vojnih utvrđenja. Njihova uloga najčešće je bila obezbeđivanje hrane za vojne jedinice koje su se smeštale u blizini. Viševekovno opstajanje vila rustika moglo bi ukazivati na to da je Čačak sa svojom okolinom predstavlja pogranično područje. Ovo područje je održavalo dobre komunikacije sa susednim provincijama o čemu svedoče ostaci putnih mreža. Međutim ne može se sa sigurnošću reći u kojim vremenskim intervalima i sa kojim oblastima su uspostavljane najintenzivnije komunikacione veze. O tome postoje pretpostavke nekoliko autora (Zotović 2000: 42).

Mada za sada nema indicija da je teritorija današnjeg grada Čačka bila urbana celina, niti da se razvijala u tom pravcu, postojanje termi kao i nekoliko sakralnih objekata moglo bi ukazivati na postojanje eventualnog vikusa uz jednu ili više vojnih postaja.

Zahvalnost. U realizaciji ovog rada od velike pomoći bili su Dejan Radičević (asistent na Filozofskom fakultetu u Beogradu, arheološko odeljenje) i Katarina Dmitrović (arheolog u Narodnom Muzeju u Čačku). Zahvaljujem im se na dozvoli da publikujem kratak pregled rezultata istraživanja nekropole u Beljini i objekta u Mutapovoj ulici, kao i na pruženoj terenskoj dokumentaciji (dnevnicima iskopavanja, crtežima, fotografijama) i dodatnim informacijama vazanim za naslovljenu problematiku.

Literatura

Bojović R. 2000. Ostava rimskog novca iz Goračića. *Zbornik Narodnog Muzeja u Čačku*, XXX: 45-61.

Cvjetićanin T. 1988. Rimska keramika Čačka i okoline. *Zbornik Narodnog Muzeja u Čačku*, XVIII: 103-121.

Čanak-Medić, M. 1993. Novi podaci o arhitekturi i skulpturi Bogorodice Gradačke. U *Bogorodica Gradačka u istoriji srpskog naroda* (ur. M. Vučović). Čačak: Narodni muzej Čačak, str. 81-99.

- Dmitrović K. 2001. Istorijat arheoloških istraživanja. *Zbornik Narodnog Muzeja u Čačku*, XXXI: 262-266.
- Jovanović A. 1984. *Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije*. Beograd: Filozofski fakultet-centar za arheološka istraživanja
- Kanic F. 1985. *Srbija, zemlja i stanovništvo, od rimskog doba do kraja XIX veka*. Beograd: Srpska književna zadruga
- Petrović P. 1993. Iz epigrafske zbirke čačanskog muzeja. U *Bogorodica Gradačka u istoriji srpskog naroda* (ur. M. Vulović). Čačak: Narodni muzej Čačak, str. 19-28
- Prokić R. 1975. Rimske terme u Čačku. *Raška baština*, I: 169-172
- Radičević D. 2001. Srednjevekovna nekropolja na lokalitetu terme u Čačku. *Zbornik Narodnog Muzeja u Čačku*, XXXI: 23-41.
- Vasić M. 1993. Kasnoantička nalazišta u Čačku i okoli. U *Bogorodica Gradačka u istoriji srpskog naroda* (ur. M. Vulović). Čačak: Narodni muzej Čačak, str. 11-16.
- Vasić M. 1986. Novi rimski natpisi nađeni u Čačku. *Zbornik Narodnog Muzeja u Čačku*, XVI: 23-35.
- Vasić M. 1983. Rimske terme u Beljini. *Zbornik Narodnog Muzeja u Čačku*, XIII: 5-19
- Vukadin O. 1993. Arheološka istraživanja crkvene porte u Čačku. U *Bogorodica Gradačka u istoriji srpskog naroda* (ur. M. Vulović). Čačak: Narodni muzej Čačak, str. 99-107.
- Zotović R. 2000. Kratak osvrt na pitanje antičke prošlosti Čačka i okoline. *Zbornik Narodnog Muzeja u Čačku*, XXX: 37-45
- Zotović R. 1999. Metalni nalazi sa lokaliteta Čuljevina kod Čačka. *Zbornik Narodnog Muzeja u Čačku*, XXIX: 25-31.

Monika Milosavljević

The Late Antique Period in Čačak Surroundings

The late antique period lasted from the 3rd century A.D. until the first decades of the 5th century. This period of Roman history was marked by constant civil wars, barbarian attacks and great economic crisis. It is because of these factors that the most important events in the Roman empire moved from its capital to its provinces. The archaeological, historical and paleographic researches conducted until today have not definitively shown which areas belonged to which province. What has remained especially unclear is where the exact borders of the Roman provinces in the Balkans were.

The most important geomorphologic area of Čačak and its surroundings is the Zapadna Morava river with the surrounding valleys and hills, from its exit from the Ovčar-Kablar canyon to the Kraljevo valley. The geographical characteristics of this area rendered it open to a large variety of influences. Archaeological research conducted up to now points to the

possibility that Čačak, with its surroundings, may have been the border area between two Roman provinces. In his journeys through Serbia during the second half of the 19th century, Felix Kanic noted a large number of antique monuments. A more intense research of antique history of Čačak and its surroundings began during the nineteen seventies, with the discovery of Roman baths in the city itself, and it was continued under the management of Miloje Vasić.

Nevertheless, only a small number of antique sites has been explored in the Čačak area and its surroundings so far.

The aim of this paper is to systemize and analyze the sites from the late antique period in Čačak and its surroundings in terms of their typological, chronological and geographical characteristics.

The systematic analysis includes sites in the city-center zone (the Roman baths, the object in Mutapova street, the object near the church of the Holy Ascension) and the nearby areas (the Roman baths and necropolis in Beljina, Pitomina in Prijedor, Čuljevina in Prijedor, Dublje in Gorevnica, money storehouse in Goračići).

We can say with certainty that the first visible traces of romanisation date from the second half of the 2nd century and that they occurred in connection with certain military actions. The ceramic objects found on the analyzed sites indicate that the end of the 3rd and the beginning of the 4th century were periods of the most intense production. The growth of population in this area can be associated with the interventions of the army and militia.

A great number of warrior fairies which has been discovered indicates the basic characteristics of the social-economic organization of this period. The question whether Čačak was once a border area or not still belongs to the realm of conjecture. The aim of archaeological researches in the past couple of years has been to solve some of the above mentioned questions. The aim of this paper was to present a brief review of the results of more recent researches, as well as to point out the questions towards which future research should be directed.

